

ביסודות קניני העבד והאשה

ראשי פרקים

הקדמה - הגדרת מישור הדיון במשנתנו

א. יסוד מחלוקת חכמים ור' מאיר

1. הבעיות העולות מהעיון במשנתנו
 2. שיטת הרשב"א והר"ן - הגדרת המסירה לשליח
 3. חילוק הרי"ף
 4. דחיית ראיית הרי"ף
 5. שיטת המאירי
 6. הסבר הדיון בגמ' לשיטת הרשב"א
- ב. יסודות קנין העבד והאשה
1. הקדמה - שיטת בעל ה"משאת משה"
 2. מקור דין הקנין בעבד ובאשה
 3. אופי דין הקנין בעבד ובאשה
 4. מחלוקת הט"ז והסמ"ע
 4. הקבלה למחלוקת ר"מ וחכמים

הקדמה

המאמר יעסוק בקשר המשפטי או הקניני שבין עבד לאדון ובין בעל לאשה על בסיס המשנה בגיטין יב:

האומר תן גט זה לאשתי ושטר שחרור זה לעבדי, אם רצה לחזור בשניהם - יחזור, דברי ר"מ. וחכמים אומרים - בגיטי נשים, אבל לא בשחרורי עבדים, לפי שזכין לאדם שלא בפניו ואין חבין לו אלא בפניו, שאם ירצה שלא לזון את עבדו רשאי, ושלא לזון את אשתו אינו רשאי. אמר להם - והרי הוא פוסל את עבדו מן התרומה כשם שהוא פוסל את אשתו. אמרו לו - מפני שהוא קנינו.

בראשית בואנו לנתח את המשנה מההיבטים השונים, שומה עלינו להגדיר את משור הדיון במשנתנו. מעיון ראשוני עולה בעיתיות מסוימת והיא ההכללה והשמוש במונחים "זכות" ו"חובה" כמוחלטים, שעה שלכאורה מדובר במצבים סובייקטיביים. וכשאלת הירושלמי בסוגיה המקבילה: "הגע עצמך... הרי שהיה עבדו של קצין, הרי חובה הוא לעבד? הרי שהיתה אשתו של מוכה שחין, הרי זכות הוא לה?". א"כ עלינו להניח כהנחת יסוד שהמשנה עוסקת במונחים "זכות" ו"חובה" במישור המשפטי בלבד שביחסי

עבד-אדון ובעל-אשה. חלק ממפרשי הירושלמי הבינו זאת מתירוץ הגמרא – "לית לך אלא כהדא".

א. יסוד מחלוקת ר"מ וחכמים

הבעיות העולות מהעיון במשנתנו

בבואנו לדון בשרש מחלוקת ר"מ וחכמים עלינו להתייחס לנקודות הבאות:

א. האם חוב וזכות חייבים להיות מוחלטים, או שדי בסממן של זכות בכדי להגדיר זכייה בחפץ או במעמד משפטי כזכות עבור הגוף המקבל. או, במילים אחרות, מהם הקריטריונים להגדרת הזכייה בחפץ (או במעמד משפטי) כזכות או כחובה עבור האוביקט שעליו הוא חל?

ב. האם השליח יכול לשנות את מהותו (מהות השליחות) בסיטואציות שונות?

ג. מה ההבדל בין חזרת הבעלים לאחר שניתן הגט במקרה שהחזרה מהווה "חבין לאדם שלא בפניו", לבין עצם נתינת הגט לשליח, שגם היא מהווה "חבין לאדם שלא בפניו". ואיך ניתן בכלל למסור גט – המהווה חובה משפטית – לשליח?

שיטת הרשב"א והר"ן

יסוד מחלוקת ר"מ וחכמים הוא בהגדרת **המסירה לשליח** כזכות או חובה עבור הגוף המקבל.

אם המסירה לשליח היא חוב משפטי עבור הגורם המקבל, אזי השליח לא ביצע שום פעולת קניין או זכייה עבור הגורם המקבל, וממילא לא נשתנה כלום מבחינה משפטית עד למסירת הגט ולכן הבעלים יכול לבטל את גיטו בכל שלב בתהליך ההעברה. לעומת זאת, אם המסירה לשליח מהווה זכות לגורם השלישי, השליח מבצע פעולת קניין או זכייה עבור הגורם השלישי ובעצם מבחינתנו אותו גורם כבר זכה (גורש או שוחרר) עם **מסירת הגט לשליח** וממילא אין אפשרות לבטל את הגט לאחר המסירה לשליח. לשיטה זו, השאלות שהועלו לעיל מתפרשות כך:

א. לשיטת ראשונים אלו, הקריטריון להגדרת מעמד משפטי כזכות או כחובה עבור האוביקט עליו הוא חל, הוא הוא הנקודה העומדת בתשתית מחלוקת ר"מ וחכמים. ניתן להניח שענינה של נקודה זו הוא האם יש להתייחס לעצם השחרור – דהיינו היציאה מעבדות לחירות, שהיא "זכות", או שמא למשמעות השחרור – שהיא פסילת העבד מן התרומה, שהיא "חובה".

ב. לשיטת חכמים, המחלקת בין מסירת הגט עבור העבד למסירת הגט עבור האשה, יעלה הצורך לחלק באופי השליחות בשני המקרים:

1. כשהשליחות מהווה חוב לנמען, השליח הוא בבחינת "שלוחו כידו": במקרה זה אין חילוק משמעותי בין מסירת החפץ או השטר ע"י הבעלים ממש לבין מסירתו ע"י השליח. השליח מתפקד כידו של הבעלים בדומה לטוסטוס שכל ענינו הוא העברה ומסירה גרידא.

2. כשהשליחות מהווה זכות עבור הנמען, השליח מתפקד כגוף שלישי עצמאי: במקרה זה השליח מתפקד כישות נפרדת, אשר מקבלת תוקף כזוכה (ע"י שטר) בחפץ או מעמד משפטי עבור הנמען. מעמד זה אפשרי ע"פ הכלל של "זכין לאדם שלא בפניו".

ג. לפי החילוק בסעיף הקודם, בעיה זו לכאורה איננה קיימת. אם נגדיר את המסירה לשליח כחוב עבור הנמען (גט אשה) השליח יתפקד כ"ידו" של הבעלים ולא יזכה בגט עד למסירתו. אולם ניתן לישב את הבעיה גם במנותק מן הסעיף הקודם, ולומר שאין בעית "חבין לאדם" במסירת הגט לשליח, שכן אשה מתגרשת בעל כרחה, וגם ע"י שליח.

חילוק הרי"ף

הרי"ף מתייחס למקרים שהמסירה לשליח מהווה זכות עבור הגורם המקבל, והוא טוען שבמקרים אלו זכות השליח מועילה רק לצורך מניעת ביטול הגט ע"י הבעלים, אולם העבד או אשה אינם משתחררים עד שיגיע הגט לידיהם. כראיה לדבריו מביא את המשנה "האומר תנו גט... ומת, לא יתנו לאחר מיתה", ואם הזכייה היתה נחשבת כקבלת העבד או האשה – מדוע לא יתנו לאחר מיתה?

דחית ראית הרי"ף

חילוק הרי"ף מוקשה ביותר, שכן המשנה שהביא כראיה לדבריו, מדברת על "האומר תנו" במשמעות של כתבו ותנו, וא"כ זהו מצב שהגט כלל לא קיים בעולם ברגע הטלת החובה על השליח ואין שום משמעות לגט שטרם נכתב, ולכן בטול השליחות והגט מובן, אולם אצלנו המצב הוא שהגט כבר בידי השליח.

שיטת המאירי

המאירי מביא את הבעיתיות במשניות הסותרות לכאורה, ומיישב לשיטתו שזכייה מיידית היא דווקא כשהבעלים אומר לשליח "זכה".

הסבר הדין בגמ' לשיטת הרשב"א

הרשב"א לשיטתו מבאר את הקטע בגמ' הפותח ב"אמר ר' אלעזר: אמרנו לו למאיר... הנראה, על פניו, כדו-שיח של חרשים (שכל אחד מציג את עמדתו בלי להתמודד ישירות עם סברת רעהו). "וכי תימרו – זריק ליה גיטא" – מה הקושיה כאן? הרי בכל אופן קבלת השליח מהווה חוב לעבד?! אלא הכוונה: וכי תאמרו שמאחר והבעלים יכול לפסול בעבדו ע"י עצמו כגון שיזרוק לעבדו גט, אזי אין זה בגדר "חוב שלא בפניו", ר"מ בביא הוכחה מאשה שלגביה לכ"ע הבעל תב לה ולא אומרים שיכל לזרוק לה ולכן אין כאן

"חב ליה שלא בפניו". תשובת חכמים: אין מקום להשוואה בין העבד והאשה מאחר והעבד הוא קנינו של הבעלים ובעליו יכול לפוסלו ע"י אחר, משא"כ לגבי האשה שאותה לא ניתן לפוסלה ע"י אחר.

ב. יסודות קנין העבד והאשה

בחלקו האחרון של המאמר, ברצוני להציע להעמיד את שרש מחלוקת ר"מ וחכמים בחילוקים בקשר המשפטי של עבד ואדון ושל אשה ובעל, כפי שמתבטאים בקנין הכספי של העבד או האשה¹.

הקדמה

בירושלמי בכתובות מובא שארוסה איננה אוכלת בתרומה מדין חשש סמפון². בעל ה"משאת משה" דן אם הארוסה היתה אמורה לאכול בתרומה מדין קנין כספו (כעבד כנעני), או מדין "כל טהור בביתך יאכל" (ביתו-אשתו), והוא מעמיד את שאלת הארוסה כהתמודדות של ק"ו מול תקנת חכמים. אולם, בכל אופן לדעתו דין "קנין כספו" חל רק לגבי עבד ושפחה כנעניים ויש לברר אם הדבר אכן כך.

מקור דין הקנין

מקור קנין כסף באשה – המקור במשנה בתחילת קידושין: "האשה נקנית בשלש דרכים... בכסף, בשטר ובביאה" ובגמרא: "בכסף מנלן? גמר קיחה קיחה משדה עפרון.. וקיחה איקרי קנין דכתיב 'השדה אשר קנה אברהם'..."

מקור קנין כסף בעבד – בקידושין יד ע"ב במשנה: "עבד עברי נקנה בכסף" ובגמרא: "עבד עברי נקנה בכסף מנלן? אמר קרא 'מכסף מקנתו' – מלמד שנקנה בכסף. אשכחן עבד עברי הנמכר לנכרי... נמכר לישראל מנלן? אמר קרא – 'יהפדה'... אשכחן אמה עבריה... עבד עברי מנלן? אמר קרא 'כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה ועבדך שש שנים' מ'קיש עברי לעבריה'..."

אופי דין הקנין

ההבנות האפשריות למהות דין קנין הכסף באשה:

1. כסף שווי – הכסף כתמורה לחפץ הנקנה. בהעברת התמורה יש גמירות דעת של הבעלים (המקבלים) להעברת הבעלות.

1 מחלוקת האחרונים וההבנות שבהמשך הובאו בספר "בדי הארון".

2 סמפון הוא פסול הגורם לבטול הקנין למפרע, כגון הנושא אשה ונמצאת איילונית, שהמקח הוא מקח סעות וממילא הקנין בטל.

2. כסף קנין – נתינת הכסף כמעשה סמלי המבטא את הקנין, לא בגלל נתינת שווי החפץ אלא בגלל עצם הנתינה, כמו בקנין סודר.

מחלוקת הט"ז והסמ"ע

האחרונים נחלקו בנושא, נביא את מחלוקת הט"ז והסמ"ע על דברי המחבר בראש המשפט שבסימן ק"צ, ב: "בכסף כיצד? מכר לו בית או שדה ונתן לו כסף שוה פרוטה – קנה..."

לשון הסמ"ע:

ונתן לו כסף שוה פרוטה. פחות משהו פרוטה אין חשיבות לקנות בו... והשאר זקף עליו במלוה... אבל אין לומר דלא איירי כאן בכסף שנותן לו בשביל שווי המקח אלא שנותן לו פרוטה שבפרוטה זו נשתעבדו זה לקנות וזה למכור ושאינן כל אחד יכול לחזור דומיא דקנין כסף וחוקה וקנין סודר...

וכנגדו הט"ז:

מה שאמר סמ"ע סק"א דכל שלא נתן בתורת שווי מקח אינו קונה, לא הבנתי את דבריו... וזה פשוט דבאשה קונה אותה דרך נתינה לחוד לא בתורת שווי מה שהוא שווה

אם כן ישנה מחלוקת האם קנין הכסף באשה פועל כמעשה קנין או מצד העברת שווי החפץ

הבנת מחלוקת ר"מ וחכמים לפי היחס בין קנין כסף בממונות לקנין כסף באשה

לענ"ד ניתן להשליך את מחלוקת הסמ"ע והט"ז על יסודות מחלוקת ר"מ וחכמים. מעיון במשנה ובקטע בגמ' "אמר ר' אלעזר, אמרנו לו למאיר... " ניתן להבין כי גם ר' מאיר וגם חכמים מסכימים שבאופן עקרוני שחרור עבד מהווה זכות עבור העבד. השאלה היא איך להתייחס לכך שלעבד היה זכות אכילה בתרומה, ואיך יש לזה השלכות לגבי קנינו של האדון בעבדו. ניתן לבאר שחכמים סוברים כשיטות המחלוקת בין אופי קנין הכסף באשה שהכסף הוא "כסף קנין", לבין קנין הכסף בעבד שהכסף הוא "כסף שווי". ואם כן מובנת המימרה שהם "זורקים" לר' מאיר בסוף – "מפני שהוא קנינו" וזה יוצא מתאים להסבר בעל ה"משאת משה" שעבד אוכל מדין "קנין כספו" בלבד, כלומר, בעצם הוא אוכל בתרומה כמו שחמורו של האדון אוכל בתרומה, ואין כאן שום זכות משמעותית ומהותית. אם כן ביטול זכות זו אינה מהווה "חבין לו שלא בפניו". ואילו את ר' מאיר ניתן לזהות עם השיטות שמשוות את קנין הכסף באשה עם קנין הכסף בעבד ובשניהם הכסף הוא "כסף קנין" וזכויות העבד בתרומה זהות מהותית לזכויות האשה בתרומה, ואם כן אין מקום לתשובת חכמים "מפני שהוא קנינו".